

HADİSLERE GÜVENİ TEYİT ETME NOKTASINDA HADİS ALMA USÛLLERİNDEN SEMA VE KIRAAT YOLLARI

M. Nazım ŞİRAZ*

ÖZET

Hadis nakil işlemlerinde rivâyet şeklinin güvenilirliği, özel bir önem arz etmektedir. Zira, rivâyet şeklinin güvenilirliği, aynı zamanda hadislerin de güvenilirliğini ortaya koymaktadır. Rivâyetin güvenilirliğini tespit de, hicri ilk üç asırda kullanılan hadis alma ve nakletme metotlarını ve bu metotlar için kullanılan istilahları doğru bir biçimde okumak, oldukça önemlidir. İstilahların tespiti doğru olarak yapılmazsa, hadise güven ve hadisi anlama noktasında herhangi bir ilerleme kaydetmek de mümkün olmayacaktır. Müslümanlar için önemli bir konuma sahip olan hadislerin, topluma intikal ettiği dönemde, hadis rivâyeti için kullanılan metotların gelişim sürecini sağlıklı bir biçimde ortaya koymak, aynı zamanda çeşitli çevrelerce hadisin menşesine ilişkin ileri sürülen bazı iddia ve şüphelerin de kaldırılmasına fayda sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler : Semâ', Kiraat, Rivâyet, Metot, Güvenilirlik

ON THE POINT OF CONFIRMATION RELIANCE TO TRADITIONS FROM METHODS TO RECEIVE TRADITIONS THE METHODS SEMÂ' AND KIRAEH

ABSTRACT

Reliability of transfer method on the tradition transport proceedings propounds a specially importance because, reliability of transfer method at the same time propounds tradition reliability. About determination reliability of transfer, that used methods receive and transfer tradition on the first three centuries of the Hegira and for this methods that used expressions correctly to realize quite important. If the determination of expressions does not apply correctly on the point of the tradition reliance and the tradition to realize impossible to record any advance. On the period of time when traditions that have got a location important for Muslims have transmitted to society, to propound correctly process developing methods that used for transfer tradition, at the same time going to utilize be cleared off any claims and doubts that asserted related to source of tradition by different groups.

Key Words: Semâ', Kiraeh, Transfer, Method, Reliability

İslâmî yaşayışın temelini teşkil eden kaynaklardan ilki, Allah'ın kitabı Kur'an-ı Kerim, diğeri de, bu kitabın hayattaki uygulama tarzı olan Rasûlünün sünneti/ hadisleridir.

Allah'ın kitabı, daha geldiği ilk günden itibaren yazıyla tespit edilmiş ve öylece muhafaza edildiğinden güvenilirliği konusunda, u-

zun tartışmalara yer bırakmamıştır. Hadisler ise, ilk etapta tamamen yazıyla tespit edilememiş; ancak, o zamanki toplumun bilgi aktarma araçlarından olan hafıza kullanılıp, ezberlenerek nesilden nesile aktarılmaya çalışılmıştır. Ayet ve hadisin işaret ettiği olgu olarak algılanan ve fiili nitelikte olan sünnet ise, sonraki nesillere, bizzat yaşanarak ulaştırılmıştır.

Hız. Peygamber'in tebliğ ettiği ilahî dinin öğretilerini, sahâbe sonraki nesle doğru olarak aktarmak için canla başla çalışmıştır. Bilindiği gibi Hız. Ömer, bir hadis duyduğunda bunu tetkik eder söyleyene ispatlatıncaya kadar uğraşır. Bu görevi sahâbeden devralan tâbiin nesli de aynı gayret içerisinde olmuştur. Dolayısıyla hadis alıp nakletme işinin temelinde sahâbe ve tâbiinin çabaları bulunmaktadır. Bu bağlamda özellikle hadis alma ve nakletmede kullanılan ıstılahları doğru anlayabilmek sahâbe ve tâbiin neslinin hadis aktarmada gösterdikleri gayretin safhalarını iyi tahlil etmeye bağlıdır. Bu ıstılahların ne zaman hangi manalarda kullanıldıkları bilinmeden yapılacak bir hadis yorumu İslâmî bakış açısına göre pek fazla bir değere sahip olmayacaktır.

Hadis malzemelerinin bize kadar sağlıklı bir şekilde ulaşması ve yazıya geçirilmiş hadis rivayet malzemesinin doğru okunup anlaşılmasının teminatı noktalarında hadis alma ve nakletme yollarından semâ' ve kıraat önemli rol oynamaktadır. Zira bugün elimizdeki en eski hadis kitaplarındaki hadislerin tamamına yakını bu iki yöntemle alınmıştır. Şimdi bu yöntemlerin çıkış sürecine hızlı bir şekilde göz atalım.

A-SEMÂ' VE KIRAATIN ÇIKIŞ SÜRECİNE BAKIŞ

Cahiliye dönemiyle iyice benliğini kaybeden Arap toplumu, İslamiyet'in gelişiyle yeniden bir kimlik kazanmış; hayatın saadetini İslamiyet'le yakalamışlardı. İslamiyet'in kaynağını ise Allah'ın sözleri, ve elçisinin tebliğleri oluşturuyordu.¹ Hayatlarının hedefini belirleyip düzene koyan İslamiyet'i, dolayısıyla Allah'ın Kitabını ve Rasûlünün tebliğlerini korumayı kendilerine borç bilmişlerdir. Zira onlar, mutlu geleceklerinin İslam sayesinde olacağını çok iyi anlamışlardı. Hız. Peygamber (s.a.v.) de bunu "Sözümü dinleyip belleyen ve belledikle-

* M. Nazım Şiraz, 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Y. Lisans Öğrencisi

¹ Peygambere iman etmeksizin gerçek iman olmadığı gibi, İslamiyet'te de hadissiz, sünnetsiz şeriat olmayacağı bir gerçektir. Buna delil olarak, "Peygamber size neyi getirdi ise, onu alın; size neyi yasak etti ise, ondan da uzak durun." (Haşr : 7) ayeti Peygamberin emir ve yasaklarını da şeriattan kılmıştır. Dolayısıyla Kur'an ve hadis/sünnetin birbirinden farklı olduğu düşünülemez. Sünnetin dindeki konumu hakkında geniş bilgi için bkz., Osman Güner, *Doğuş Devrinde Hadis*, Dârü's-Sünne, Samsun, 2000, s.27; Ayrıca Subhi Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, trc., M.Yaşar Kandemir, TDV, Ankara, 1971, s.233-241.

rini aynı şekilde başkalarına tebliğ edenlerin Allah yüzlerini ağart-sın.”² sözüyle desteklemiştir.

Bundan dolayı ashop, her konuda Hz. Peygamber’i takip ediyor, gerektiğinde O’na sorarak ondan aldıkları her bilgi, adeta beyinlerine işliyordu. Duyanlar duymayanlara aktarıyor, böylece ilâhî kelâmın ulaşmadığı kimse kalmıyordu. Aldıkları bu bilgileri, kendi aralarında müzakere etmek suretiyle akıllarına iyice yerleştirip³ fiil olarak ortaya koymakla da pekiştirmeye çalışıyorlardı. Fiili olarak korudukları bu bilgi aynı zamanda hafızalarına da nakşolunmaktaydı. Böylece Hz. Peygamber’den aldıklarının hepsi korunmuş oluyordu. Sahâbe Rasûlullah’tan duydukları ya da gördüklerini birbirlerine aktarırken de asla yalan söylemiyordu. Bu konuda Bera b. Azib şöyle demektedir: “Biz bütün hadisleri Rasûlullâh’tan (s.a.v.) işitmedik. Bazısını arkadaşlarımız bize rivayet etmekteydi. Zira, biz deve gütmekle meşgul idik. Rasûlullâh’ın (s.a.v.) ahabı ondan bizzat işitmediklerini, akranlarından ve kendilerinden daha iyi bilenlerden alıyorlar ve hadis aldıkları kimseler hususunda da titiz davranıyorlardı. Ve birbirlerine de yalan söylemiyorlardı.”⁴

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ilme ve yazıya ne kadar ehemmiyet verdiğini ayrıca bunların yayılması için ne kadar gayret sarf ettiğini bilmekteyiz. Zaten Allah^{cc} Alak sûresinin ilk beş ayetinde okuma-yazmayı açıkça emretmektedir. Bu emirle Peygamber (s.a.v.) ciddi bir okuma-yazma seferberliği başlatmış ve kısa sürede Arap yazısını geliştirmekle kalmayıp bir çok kişinin okuma-yazma öğrenmesini sağlamıştı.

² Süleyman b. el-Eş’as Ebû Dâvud es-Sicistânî el-Ezdi, *es-Sünen*, thk., Muhammed Muhiddin Abdulhamid, Dâru’l-Fikr, trz., İlm, 10; Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, Dâr-u İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, trz., İlm, 7.

³ Konuyla ilgili hadisler için bkz., Ebû Abdullah el-Hâkim en-Neysâbüri, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, thk., Mustafa Abdilkâdir Atâ, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990, I. Baskı, c.1, s.172-173; Hatib el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li Ahlâki’r-Râvi ve Âdâbi’s-Sâmi’*, thk., Mahmut et-Tahhân, Mektebetü’l-Mearif, Riyad, 1403, c.1, s.236; Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecmeu’z-Zevâid*, Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, Kahire, Beyrut, 1407, (I-X), c.1, s.161.

⁴ El-Hasan b. Abdurrahman er-Rânehurmûzî, *el-Muhaddisu’l-Fâsil Beyne’r-Râvi ve’l-Vâi*, thk., Muhammed Accac el-Hatîb, Dâru’l-Fikr, 1404, III.Baskı, s.235; Ebû Abdullah el-Hâkim en-Neysâbüri, *Ma’rifet-ü Ulûmi’l-Hadis*, thk., Seyyit Muazzim Huseyn, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1397/1977, II. Baskı, s.14; Hâkim en-Neysâbüri, *el-Müstedrek*, c.1, s.174; Hz. Ömer de, Rasûlullâh’ın ilim halkasına katılmadığı zamanlarda duymadıklarını komşusundan aldığını söylemektedir. Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Mısır, trz., (I-VI), c.1, s.33; Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahîh*, thk., Mustafa Dîb el-Bugâ, Dâr-u İbni Kesir, Beyrut, 1407-1987, III. Baskı, (I-VI), 3/İlm, 27 (c.1, s.46).

İlmî faaliyetlerin ilki, Kur'an'ın Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından geldiği andan itibaren yazıya geçirilmesiyle başlamıştı. Bunun yanında Peygamber (s.a.v.) Medine'de bir câmii inşâ ettirerek sahabeden okuma-yazma bilenleri; okuma-yazmayı, din meselelerini ve bu gibi dersleri vermek için burada öğretmen tayin etmiştir.⁵ Yapılan çalışmalarla cahiliye Arapların'da sınırlı sayıda kişinin⁶ kullandığı oldukça nâkıs olan yazı, bir nebze iyileştirilmiş ve yazı bilenlerin sayısı artmıştır.

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) bu faaliyetlerinin, getirdiği İslâm'ın doğru bir şekilde yayılıp sonraki nesle aktarılabilmesi için zemin hazırlamaya yönelik olduğunu anlamaktayız.

Hız. Peygamber'den (s.a.v.) sonra sahabe İslâmiyet'in doğru bir şekilde yayılması ve sonraki nesillere aktarılması konusunda aynı faaliyetleri göstermiş ve bu iş için özel gayret sarf etmişlerdir. Birinden hadis duyduklarında ya da fiili bir sünnet gördüklerinde hemen kabul etmek yerine ciddi bir incelemeden sonra kabul ya da reddetmekteydiler. Gerçi birbirlerine yalan söylemiyorlardı. Ancak Hız. Aişe'nin dediği gibi yanlış veya eksik işitme, unutmama gibi noksanlıklar sebebiyle yanlışlar olabilmekteydi.⁷ Bu durumda problem sahâbeden ileri gelenlere ya da olaya şahit olanlara danışmak suretiyle çözülebiliyordu.⁸

Sahâbe döneminin başlarında ortaya çıkan fitne olayları İslam dünyasında ciddi karmaşıklığa neden olmuş ve hadisleri kabul noktasında daha da titiz olmayı gerekli kılmıştır. Zira Hız. Osman döneminin sonlarına doğru çıkan siyasi karmaşa, insanlar arasında gruplaşmalara yol açmıştır. Bu grupların siyasi boyutlarının giderek artması da hadisleri, kendi tarafları adına istimâl etmelerine neden olmuştur. Kendilerini ön plana çıkarmada hadislerin yetersiz kaldığı noktada da hadis uydurmaktan geri durmamışlardır.⁹ Böylece hadis naklinde dürüstlük ilkesi de sarsıntıya uğramıştır. Bu duruma karşı

⁵ Abdullah b. Said b. el-As bunlardandır. Bkz., Ahmed b. Ali b. Hacer Ebû'l-Fadl el-Askalânî eş-Şâfiî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk., Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1412-1992, (I-VIII), c.1, s.102.

⁶ Belâzûri'nin (ö.279/892) kaydına göre, bu devrede Mekke'de 17'si erkek, 7'si kadın olmak üzere yazma bilen 24 kişi vardır. Selahuddin el-Müneccid, *Dirâsâtu'n fi Târîhi'l-Hatti'l-Arabî münzû Bidâyetihî ilâ Nihâyeti'l-Asr'l-Emevî*, Daru'l-Kütübi'l-Cedid, Beyrut, trz, s.23.

⁷ Bkz., Misfir b. Gurmullah Dümeynî, *Hadis'te Metin Tenkidi Metotları*, trc., İlyas Çelebi, Adil Bebek, Ahmet Yücel, Kitabevi, İstanbul, 1997, s.57-58.

⁸ Örnekler için bkz., Dümeynî, *a.g.e.*, s.54-95.

⁹ Abdulfettah Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, çev., Enbiya Yıldırım, İnsan Yayınları, 1997, s.55-56; Dümeynî, *a.g.e.*, s.31; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, TDV, Ankara, 1998, s.109; M.Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler*, İFAV, İstanbul, 1997, s.39; Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Etüt Yayınları, Sam-sun, 2001, s.240.

tâbiünün ileri gelenleri hadis/sünnet naklinde isnadının da söylenmesini gerekli görmüşlerdir.

Mesela, Muhammed b. Sirin (ö.110/728) “Onlar isnad sormuyorlardı. Ama fitne ortaya çıkınca, bize hadis aldığınız kimsele- rin isimlerini söyleyin, dediler. Artık bakılırdı; eğer sünnet ehli birisi ise, onların hadisleri alınırdı. Ama bidat ehli ise, onların hadislerinden sakınılırdı.”¹⁰ İbrahim en-Nehâî (ö.96/714) de “Muhtar es-Sekafi (ö.69/688) zamanında isnad sorulurdu. Çünkü o günlerde Ali b. Ebî Tâlib üzerine çok yalan uyduruluyordu.”¹¹ demişlerdir. Hadisi ilk isnad eden kişi olarak bilinen¹² İbn Şihab ez-Zührî, (ö.124/742) İshak b. Ebî Ferve'ye (ö.144/761) “Allah kahretsin, hadisini niçin isnada bağlamıyorsun? Hangi cesaretle bize, bağı ve zinciri olmayan hadisler naklediyorsun.”¹³ diyerek azarlamıştır. Hadiste emîra'l-mü'mininin mesabesindeki¹⁴ Şu'be de (ö.160/776) “İçinde ahbarena, haddesenâ olmayan her hadis abur-cuburdur.”¹⁵ diyerek isnadsız olan hadislerin, bir değerinin olmadığını bildirmiştir. Abdullah İbn Mübarek (ö.181/797) ise “İsnad dindedir. Eğer isnad olmasaydı, dileyen dilediğini söylerdi.”¹⁶ sözüyle isnadla hadisin birbirinden ayrılamayacağını vurgulamıştır.

Böylece *hadisleri kabul noktasında isnadın gerekliliği anlayışı* da yaygınlık kazanmıştır. Fitnenin başlangıcı olan hicrî 40 yılları, yani hicrî ilk asrın ikinci çeyreği isnad sisteminin başlangıç süreci ol-

¹⁰ Ahmed b. Hanbel Ebü Abdullah eş-Şeybânî, *el-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, thk., İbn Muhammed Abbâs, el-Mektebetü'l-İslamiyye, Beyrut, 1408/1988, c.2, s.559; Ebu'l-Hüseyn İbnü'l-Haccac Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahih*, thk., Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâr-u İhya, Beyrut, trz, Mukaddime, 5 (c.1, s.15); Ahmed b. Abdullah el-İsbahânî Ebü Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1405, 4.Baskı, c.2, s.278; Ebü Saîd b. Halil Ebü Saîd el-Alâî, *Câmiu't-Tahsil*, thk., Abdülmecid es-Selefi, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1407/1986, II. Baskı, s.58,69; Ebü Ca'fer Muhammed b. Ömer b. Mûsâ el-Ukaylî, *Duafâu'l-Ukaylî*, Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut, 1404/1984, c.1, s.10; Ahmed b. Ali İbn Hacer Ebül-Fadl el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, Müessesetü'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986, c.1, s.7.

¹¹ Ahmed İbn Hanbel, *el-İlel*, c.3, s.380; Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s.22.

¹² Muhammed b. İdris Ebü Muhammed Ebü Hâtim er-Râzi et-Temîmî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1271/1952, c.1, s.20.

¹³ Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, thk., Ebu Abdullah es-Surktî, İbrâhim Hamdî el-Müdenî, Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, trz., s.391; Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr Ebü Saîd es-Sem'ânî et-Temîmî, *Âdabu'l-İmlâ ve'l-İstimplâ*, thk., Max Weisweiler, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1401/1981, s.5.

¹⁴ Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tabakâtül-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403, s.90.

¹⁵ Râmehurmûzî, *a.g.e.*, s.517; Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.283; Sem'ânî, *a.g.e.*, s.7.

¹⁶ Ebü Hâtim, *a.g.e.*, c.2, s.16; Sem'ânî, *a.g.e.*, s.7.

muş;¹⁷ ve yine ilk asrın son çeyreği de hadis naklinde mutlaka gerekli bir şart haline geldiği zaman olmuştur.¹⁸

İsnadın *gerekli görülme*ye başlandığı zaman dilimi aynı zamanda semâ'nın kavramsal içerik kazanmasının da başlangıcı sayılabilir. Zira, semâ' kelime olarak işitmek manasında olup¹⁹ ıstılâhî olarak hadisi rivayet ederken kimden işittiğini söylemek manasında kullanıla gelmiştir.²⁰

Hız. Osman döneminden sonraki olaylarda hadis uydurma sürecinin, bunun sonucu olarak da hadis rivayetinde isnadın kullanılmaya başlanması, semâ'yı zorunlu kıldığı düşünülürse, bu kavramın metot olarak kullanımını, hicri I. asrın ikinci çeyreğine kadar götürübiliriz. Ancak her ne kadar isnadın gerekli görüldüğü bu zaman diliminde, semâ'nın zorunlu olarak kullanılması gerekiyorsa da, bu metotsal kullanımını, *hadis alma işinde* sistemleşmiş bir kavram olarak göremeyiz. Ancak, bu metodun oluşum sürecini hızlandırdığını düşünebiliriz. Dolayısıyla hicri ilk asrın ikinci çeyreğini, semâ'nın sadece metotsal olarak kullanılmaya başladığı dönem olarak görebiliriz. Uydurma faaliyetlerinin arttığı ve isnadın kural olarak yerleştiği hicri ilk asrın sonları ise, semâ' metodunun sistemleşmiş bir kural olarak başlangıcı sayılabilir.

Öte yandan tâbiünün, sahâbilerle beraber etrafa yayılan ilmin öğrenilmesi ve hadisi bizzat Rasûlullah'tan dinleyen bir sahâbiden almak için aylarca süren meşakkatli yolculuklara (er-rıhle fi talebi'l-hadis) katlanmaları, gelecek nesiller için örnek olmuş ve hadis kritiğine temel teşkil etmiştir.²¹

Sahâbilerin hadis tahammüllünde kullandıkları yöntemler, hadisin sonraki nesle hangi şekilde ulaşması gerektiği konusunda, belirleyici bir rol oynamıştır. Onların hadis nakli konusunda gösterdikleri titizlik, nakledilen hususunda kesin bir kanaate ulaşarak sonraki nesiller için hadisi kabul noktasında örnek olmak ve hadisin rasgele rivayetini önleme gayesine yönelikti.²²

¹⁷ Bkz., Ebû Gudde, *a.g.e.*, s.45,49.

¹⁸ Bkz., Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, trc., Hulûsî Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul, trz., s.192; bkz., Polat, *a.g.e.*, s.31; bkz., Osman Güner, "Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü", OMU İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy.11, Samsun, 1999, s.60-61; bkz., Ünal, *Hadisin Doğuşu*, 311.

¹⁹ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut, 711/1311, c.8, s.162.

²⁰ İbrahim b. el-Kâlib, *Mühimmâtu Ulûmi'l-Hadis*, Dâru'l-Verrâk, Riyad, 1418/1998, s.233; Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhay b. Muhammed el-Leknevî, *Zaferu'l-Emânî bi-Şerhi Muhtasari's-Seyyidi's-Şerif el-Cürcanî*, thk., Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetü Matbüati'l-İslâmiyye, Haleb, 1416, s.504.

²¹ Polat, *a.g.e.*, s.16.

²² Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk., Ahmet Muhammed Şâkir, Kâhire, 1358-1939, s.434.

Her ne kadar ciddi tartışmalara neden olsa da hadis yazma işi Rasûlullah zamanından itibaren başlamış ve yazının gelişme göstermesiyle de giderek hız kazanmıştır. Hicrî birinci asrın son çeyreğinde ise gittikçe artan yazılı hadis metinlerinden doğrudan rivâyet etmek isteyen ehliyetsiz kimseler çoğalmıştır. Bu kimseler, muhaddislerce tashihi yapılmamış sahifelerden, doğrudan nakil yapma hevesine kapılmışlardı.²³ Uydurma rivâyetlerin bu dönemde yoğun olması ve tam gelişmemiş yazıyla yazılmış metinlerdeki hata oranının fazla olma ihtimali, hadislerin sonraki nesle hatalı olarak aktarılması endişesini gündeme getirmiştir.

Hicrî ilk asrın ikinci yarısından itibaren artan uydurma rivâyetler, dinin temelini teşkil eden hadisler açısından İslam dünyasını ciddi derecede rahatsız etmeye başlamıştı. Bu asrın sonlarına doğru sahabe neslinin tükenmeye başlaması, hafızalarda olan ilmin yok olacağı veya uydurma rivâyetlerin dini mahvedeceği endişesini de beraberinde getirmişti.²⁴ Bu olay, hadislerin bir araya getirilip kitaplar içinde korunması fikrini geliştirmiştir. Bu vesileyle tedvin hareketi başlamış ve hadisler umumiyetle kitaplara geçirilmişti. Bu işlem devam ederken hadislerin sahihini uydurmadan ayırabilecek sağlam kriterlerin de beraberinde olması gerekiyordu.

Bu noktada hadis nakli konusunda sahabîlerin sonraki nesle öğrettikleri taktikler meyvesini vermeye başlamıştır. Muhaddisler hadislerin rasgele rivâyetini engellemek ve mevcut hadis malzemesinin geçerli olanlarının bir araya getirilebilmesi için bazı kurallar getirmişlerdir.

İslam âlimlerinin bu durumlara karşı aldıkları tedbirlerin en önemlisi ise, İslamiyet'in ilk zamanlarından beri kullanılan '*hadisin kaynağını öğrenmek*' ve sadece '*güvenilir kişilerden hadis almak*' veya '*alınan hadisi güvenilir birine sormak*' fiillerinin devamı niteliğindeki '*hadisi ehlinden dinlemek olan semâ*' ve '*ehlîne arz etmek demek olan kıraat*' metotlarının hadis alma ve nakletme işinde zorunlu kılınması

²³ Ehliyetsiz kimselerin çoğalması ve hadisleri doğrudan sahifeden nakletmeye çalışmaları yüzünden âlimler bunlara sahafî demiş ve bu kimselerden hadis almayı yasaklamışlardır. Bkz., Hasan b. Abdullah b. Said el-Askerî Ebû Ahmed, *Tashîfatü'l-Muhaddisin*, thk., Mahmud Ahmed Miyra, Matbaatü'l-Arabî'l-Hadis, Kahire, 1402, I. Baskı, c.1, s.24.

²⁴ Zamanın halifesi Ömer b. Abdulazîz'in (ö.101/719) Medine valisi Ebû Bekir b. Hazm'a (ö.120/738) gönderdiği "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini ve Amrâ binti Abdurrahman'ın rivayet ettiği hadislerle birlikte sünnetleri araştır ve yaz. Zira, ben âlimlerin ölüp gitmelerinden ve ilmin yok olmasından korkuyorum." şeklindeki emri buna işaret etmektedir. Bkz., Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk., Fevâz Ahmed Zümrelî, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1407, I. Baskı, Mukaddime, 43 (c.1, s.239); Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrafê*, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 1406-1986, IV. Baskı, s.3.

olmuştur. Böylece risâlet döneminden beri örfî tarzda kullanılan semâ' ve kıraat, hicrî ilk asrın sonlarına doğru sistemleşmiştir.²⁵

Bütün bu olayların yanında sahabe zamanından beri süren ilim yolculuklarının hadisi ehlinden ve güvenilir kimselerden dinleme gibi gayelere hizmet vermesi, semâ' ve kıraat metotlarının kavramlaşmasında önemli rol oynamıştır.

Semâ' ve kıraat metotlarının hadis naklinde zorunlu kılınması; uydurma rivâyetlerin tespiti, içinde tahrîf ya da tashîf olan sahifelerin tashih edilmesi ve hadisin güvenilir kimselerden alınıp nakledilmesine hizmet etmiştir. Böylece hadis, sonraki nesle doğru ve güvenilir bir şekilde nakledilmeye çalışılmıştır.

B-HADİS USÛLÜNDE SEMÂ' VE KIRAAT

Semâ', duymak, işitmek ve dinlemek anlamındaki 'semi'a' fiilinin mastarı olup²⁶ işitmek, bizzat şahit olarak işitmek, işittiği anda başka bir şeyle meşgul olmadan dinlemek manalarına gelir.²⁷ Terim olarak da; şeyhin, hadislerini okuması, talebenin veya talebelerin de şeyhten bizzat işiterek hadisleri alması anlamındadır.²⁸ Esas olan, talebenin şeyhin sözünü işitmesidir.²⁹ Bu işitmede şeyh, ister kitabından isterse hafızasından okumuş olsun durum değişmemektedir.³⁰ Yine talebe, işittiğini ister not alsın isterse almasın sadece dinlesin durum aynıdır.³¹

²⁵ Bkz., Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, M.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul, 1996, s.35-38, 54.

²⁶ Müctebâ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yay., Ankara, 1992, s.355.

²⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c.8, s.162 ; Uğur, *a.g.e.*, s.355.

²⁸ Suyûti, Abdurrahman b. Ebîbekr, *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takribi'n-Nebevî*, thk., Abdülvehhab Abdüllatif, Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadis, Riyâd, trz., (I-II), c.2, s.8.

²⁹ Şerefuddîn Ali er-Râcihi, *Mustalahu'l-Hadis ve Eseruhu Ale'd-Dersi'l-Luğavî Inde'l-Arab*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, trz., s.42; Muhammed İbn Muhammed Ebû Şehbe, *el-Vasît fî Ulûmi ve Mustalahi'l-Hadis*, Alemu'l-Ma'rife, Cidde, 1973, s.95; Sirâcuddîn Ömer İbn Ali İbn Ahmed el-Ensâri İbn Mülakkin, *el-Mukni fî Ulûmi'l-Hadis*, thk., Abdullah İbn Yusuf, Dâru'l-Fevvâz li'n-Neşr, Medine, trz, c.1, s.292; Bedruddin Muhammed İbn İbrahim İbn Cemââ, *el-Menhelü'r-Râvî fî Muhtasari Ulûmi'l-Hadisi'n-Nebevî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Dimeşk, 1406, s.80; İbn Kâlib, *a.g.e.*, s.233; Sâlih, *a.g.e.*, s.69; Ahmed Naîm, *Sahih-i Buhârî Muhatasari Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, DİB, Ankara, 1984, c.1, s.400.

³⁰ Ebû Zekerîyya Muhyiddin İbn Şeref en-Nevevî, *İrşâdu Tullâbi'l-Hakâik ilâ Marifeti Süneni Hayri'l-Halâik*, thk., Abdalbâri Selefi, Mektebetü'l-İmân, Medine, 1987., c.1, s.340; Suyûti, *Tedribu'r-Râvî*, c.2, s.8; Râcihi, *a.g.e.*, s.42; Ebû Şehbe, *a.g.e.*, s.95; İbn Mülakkin, *a.g.e.*, c.1, s.292; Bedîu's-Seyyid el-Lehhâm, ve Mustafa Said el-Hân, *el-İdâh fî Ulûmi'l-Hadis ve'l-Istilah*, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, trz., s.303; İbn Kâlib, *a.g.e.*, s.233; Abdullah Şa'bân Ali, *İhtilâfâtü'l-Muhaddisin ve'l-Fukahâ fî'l-Hukmi ale'l-Hadis*, Vâridü'l-Hadis, Kâhire, 1417/1997, s.229.

³¹ Mahmut et-Tahhân, *Teysiru Mustalihi'l-Hadis*, Dersaadet, İstanbul, 1405/1985, s.158.

Bir başka yerde, semâ', şeyhin hadisleri, isnadlarıyla beraber okuması, talebelerin de bunu işitmesi,³² şeklinde yorumlanmıştır.

Hadis rivayet eden kişinin hadis araştırmalarıyla ünlü olması gerektiği de Şu'be (ö.160/776) tarafından "İlmi, tanınmış kimselerden alınız"³³ şeklinde kaydedilmiştir. Dolayısıyla semâ', doğrudan doğruya *hadiste otoriter bir şeyhin ağzından* hadis duymak,³⁴ manasını da kapsadığı görülmektedir.

Kıraat; okumak, dikkatle okumak, mütalaa etmek, birinin gözetiminde okumak anlamındaki 'kara'e fiilinin mastarıdır.³⁵ Kıraat temelde, dilini hareket ettirmek, kendinin de onu işitebileceği kadar duymak anlamına gelmektedir.³⁶

Terim olarak kıraat, talebenin önceden elde ettiği hadisleri şeyhe okumasıdır. Bu okuma işi kitaptan olduğu gibi, ezberden de olabilir.³⁷ Bu metotta talebenin kitaptan veya ezberinden okuması, şeyhin de söz konusu hadisi ezberinden veya elindeki yazılı nüshadan takip etmesi arasında bir fark yoktur.³⁸

Talebenin önceden elde ettiği hadisleri şeyhe okumak suretiyle arz etmesinden dolayı kıraat metoduna 'arz metodu' da denilmiştir.³⁹ Arz, râvînin, şeyhe hadislerini arz etmesi, ya bizzat onun, yahut ta şeyhin huzurunda bulunan bir başka şahsın şeyhe okuması ve râvînin de okunan hadisleri dinlemesiyle olur.⁴⁰

Hadis usûlünde kıraatın, *hadis talebesinin, önceden elde ettiği hadisleri tashih için hadis otoritesi bir şeyhe sunması* manasında kullanıldığı görülmektedir.

³² Leknevi, *a.g.e.*, s.504.

³³ Hatib el-Bağdâdi, *el-Kifâye*, s.161.

³⁴ M. Tayyib Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1959, s.79.

³⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c.1, s.128; İbnu'l-Esir el-Cezeri, *en-Nihâye fî Ğaribi'l-Hadis*, Kahire, 1965, c.4, s.30; Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir er-Râzi, *Muhtârû's-Sihâh*, Dâru'n-Neşr, Beyrut, 1415/1995, c.1, s.220.

³⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Ğaribu'l-Hadis*, Bağdat, 1977, c.2, s.388.

³⁷ Ebû Osman İbnu's-Salâh eş-Şehrerûzî, *Ulûmu'l-Hadis*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1406/1986, s.137; Nevevî, *İrşâd*, c.1, s.345; Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, c.2, s.12; Râcihi, *a.g.e.*, s.48; Lehhâm, *a.g.e.*, s.304; Ebû Şehbe, *a.g.e.*, s.96; İbn Mülakkîn, *a.g.e.*, c.1, s.297; İbn Kâlib, *a.g.e.*, s.234.

³⁸ İbn Salâh, *a.g.e.*, s.128-150; Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, c.2, s.12; Râcihi, *a.g.e.*, s.48; İbn Kâlib, *a.g.e.*, s.234.

³⁹ Kadî İyâz, *el-İlmâ ulâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyidi's-Semâ'*, thk., Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-Turâs, Kahire, 1389/1970, s.71; İbn Salâh, *a.g.e.*, s.137; Nevevî, *İrşâd*, c.1, s.345; Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, c.2, s.12; Sehâvî, *a.g.e.*, c.2, s.28; İbn Cemaâ, *a.g.e.*, s.81; Tahhân, *a.g.e.*, s.159; Râcihi, *a.g.e.*, s.48; Lehhâm, *a.g.e.*, s.303; Ebû Şehbe, *a.g.e.*, s.96; İbn Mülakkîn, *a.g.e.*, c.1, s.297; Selefî, *a.g.e.*, s.283.

⁴⁰ Nevevî, *İrşâd*, c.1, s.345; Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, c.2, s.12; İbn Cemaâ, *a.g.e.*, s.81; Lehhâm, *a.g.e.*, s.304; Ebû Şehbe, *a.g.e.*, s.96; İbn Mülakkîn, *a.g.e.*, c.1, s.297.

C-RİVÂYETİN GÜVENİLİRLİĞİNİ SAĞLAMADA SEMÂ' VE KIRAATIN FONKSİYONU

İslam dünyasında meydana gelen fitne hareketleri ve bu hareketlerin İslam kültürüne yaptığı olumsuz etkiler, ayrıca zamanın ilerlemesiyle hadislerin bağlamlarının unutulması ve insânî noksanlıklardan kaynaklanan bazı arızalar, hadislerin sonraki nesillere doğru aktarılmasını da tehlikeye sokmuştu. İslam âlimleri hadislerin doğru ve güvenilir bir şekilde aktarılması için bu problemlere karşı sağlam çözüm yolları aramak durumunda kalmışlardı.

Biz burada, hadisin sonraki nesillere doğru ve güvenilir bir şekilde aktarılmasını olumsuz yönde etkileyen bazı âmilleri verdikten sonra İslam âlimlerinin bu durumlara karşı aldıkları en sağlam tedbirleri ortaya koymaya çalışacağız.

I-HADİSLERİN DOĞRU VE GÜVENİLİR BİR ŞEKİLDE NAKLEDİLMESİNE ENGEL TEŞKİL EDEN BAZI DURUMLAR

1. Rivâyetin Kendisinde Bulunan Bazı Problemler

Hadis içinde bulunabilen eksik tespitler hadislerin anlaşılmasını olumsuz yönde etkileyen faktörlerdendir. Sahabiler her ne kadar adaletli olsalar da insan olmaları sebebiyle hadisleri tespit zamanında bazen yanılabilmişlerdir. Örneğin, Ebû Hureyre'nin "Uğursuzluk, kadın, binek ve evdedir" şeklindeki rivâyeti, Hz. Âişe'nin "Cahiliyede uğursuzluk, kadın, binek ve evdedir" şeklindeki tashihiyle beraber düşünülmezse, hadis Kur'ân'a aykırı düşmektedir.⁴¹

Hadisin anlaşılması noktasında diğer bir problem, mânâ ile rivâyettir. Mânâ ile rivâyette hadisler hatalı anlaşılmaya müsâit olmuştur. Mânâ ile rivâyet edilen hadislerde, değiştirilen kelimelerin eş anlamlı olduğunu zanneden, *fıkıh bilgisi bulunmayan râviler*, hadisin hatalı bir şekilde nakledilmesine neden olmaktadır.⁴²

Hadisin anlaşılması noktasında diğer bir problem de, hadiste ihtisar, özetleme yapılmasıdır. İhtisar yapılan hadis, farklı anlaşılacağından, sahih bir hadisle çelişiyormuş gibi görünebilir. Meselâ, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Câriyelerin kazançlarından nehyettiği" rivâyet edilmiştir.⁴³ Ancak hadisin farklı rivâyetlerinde, Hz. Peygamber (s.a.v.) câriyelerin gayr-i ahlâkî yollardan elde ettikleri kazançları yasaklamıştır.⁴⁴

⁴¹ Bkz., Dümeynî, *a.g.e.*, s.59.

⁴² Bkz., Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, Işık Yayınları, İstanbul, 2002, s.134-135.

⁴³ Buhârî, 18/Büyü', 113 (II-780); Dârimî, 19/Büyü', 77 (II-351).

⁴⁴ Ebû Dâvud, 17/Büyü', 40 (III-267).

Bazen mevkûf bir hadis, merfû olarak rivâyet edilmiş olabilir. Yani sahâbeye ait bir söz, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözüymüş gibi nakledilmektedir.⁴⁵

Diğer taraftan bazen hadiste geçen 'garip' kelimeleri ve anlamı kapalı ifadeleri açıklamak gibi ilk anda faydalı gözükken maksatlarla yapılan eklemeler (idrâc), zamanla hadis metninden zannedilmiş ve bir takım problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁴⁶ Özellikle nassların yorumu ile ilgili bazı âlimlerin sözleri, dikkatsiz râviler tarafından kimi zaman hadis zannedilmiştir.⁴⁷

Öte yandan dîni ifâdelerin bazısının Arap dilinde benzerlerinin olmaması,⁴⁸ o ifâdelerin terim olarak içerdiği mânâların iyi bilinmesini gerektirmektedir. Dil ve kültür yapısının zamanla değişime uğradığını da göz önünde bulundurursak, hadis rivâyeti konusunda, râvinin bu tâbirleri iyi bilmesi gerektiğinin önemi de ortaya çıkar. İslam cemiyetindeki gelişmelerin hadisin anlaşılmasına yaptığı tesiri Ayhan Tekineş şöyle anlatıyor:

"Bazı teknik gelişmeler, hicrî ikinci yüzyılda çok süratli bir te-kâmül kaydetmiş, daha çok sözlü (şifâhî) kültüre alışık olan Araplar, hızlı bir şekilde yazılı kültüre geçiş yapmışlardır. Bununla birlikte Arapça'da da önemli sayılabilecek bir değişim olmuş, kelime ve ifâdelerde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Örf ve âdetlerde de ciddi değişiklikler yaşanmış, kazanılan bazı yeni alışkanlıklar, eskilerinin unutulmasına yol açmıştır. Bütün bu gelişmelerin sonucunda da hadislerin anlaşılması hususunda ilk neslin örf ve âdetlerini bilmenin yanında dildeki değişimin bilinmesi de önem kazanmış; bunları iyi bilen âlimler, hadisleri yeni nesillere aktarırken değişik açılardan açıklama yapmak zorunda kalmışlardır."⁴⁹

2. Râviden Kaynaklanan Hatalar

Hadisin doğru anlaşılmasına engel teşkil eden en önemli unsurlardan biri de tashîf yani yazım ve okuma yanlışlıklarıdır.⁵⁰ Tashîf sadece zayıf râvilerde değil farkında olmadan sikâ olan râvilerde de görülebilmektedir. Ali b. Medîni'nin Amr b. Şuayb'ı (ö. 118/736) "Sikâdır fakat babasından yaptığı rivayetleri kitaptan olduğu için bu noktadan zayıftır" şeklindeki sözü örnek verilebilir.⁵¹ Bu tür rivâyet

⁴⁵ Örnekler için bkz., Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.419.

⁴⁶ Örnek için bkz., Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *et-Tatrif fi't-Tashîf*, thk., Ali Huseyin el-Bevvâb, Dâru'l-Fâiz, Amman, 1409, I. Baskı, s.34.

⁴⁷ Örnek için bkz., Tekineş, *a.g.e.*, s.145-146.

⁴⁸ Cezerî, *a.g.e.*, c.2, s.475.

⁴⁹ Tekineş, *a.g.e.*, s.253.

⁵⁰ Bkz., İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c.9, s.187.

⁵¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl fi Nak-dî'r-Ricâl*, thk., Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdulmevcud, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, c.5, s.321.

hataları hadisin anlaşılmasını zorlaştırdığı gibi sonraki nesle de hatalı nakledilmesine neden olacaktır.

Yine, râvî ihtilat etmiş olabilir. İhtilât, râvinin ihtiyarlık, hastalık ya da herhangi bir arızadan dolayı hafızasında oluşan noksanlık sebebiyle anlattıklarını karıştırmasıdır.⁵² Bu da, hadislerin sıhhatine ve güvenilirliğine gölge düşürmektedir. Muhaddisler ihtilata uğramış olanların rivâyetlerini geçersiz görerek ihtilatı cerh nedeni olarak kabul etmişler, bu durumdaki hadislerle de amel edilmeyeceğini söylemişlerdir.⁵³

Bilindiği gibi Hz. Osman (ö.35/656) dönemiyle beraber ortaya çıkan fitne değişik mezheplerin oluşmasına neden olmuştur. Bu mezhepler kendi düşünce ve fikirlerini sağlama almak maksadıyla nasları değişik olarak yorumlamışlar, hatta uygun nass bulamadıklarında hadis uydurmuşlardır.⁵⁴ Etrafa yayılan binlerce uydurma rivâyetler, savunmasız bir şekilde duran hadislerin sonraki nesillere doğru olarak ulaştırılmasındaki güveni sarsmaktaydı. Muhaddisler mevzû hadisin, zayıf hadislerin en şerlisi olduğunu söyleyerek bunları hadis diye rivâyet etmeyi de helal görmemişlerdir.⁵⁵ Hadis uyduranlar şiddetle cerh edilip toplumda da rezil edilmişlerdir. Uydurma hadisler karşısında isnadın zorunlu kılınmış olması da probleme yeterince çözüm olamamıştı. Çünkü uydurmacılar uydurma bir rivâyete sahih isnad ekleyebilmekteydi. Dolayısıyla bu duruma karşı daha sağlam çözümler gerekiyordu.

Bir râvinin görüşmediği veya görüştüğü halde hadis almadığı bir hadis âliminden, görüşmüş ve hadis almış gibi -muhtemelen 'kâle' veya 'an' lafızlarıyla- rivâyette bulunmasına tedlîs, bunu yapana da müdellis denir. Tedlîsin her şekli, muhaddisler tarafından şiddetle reddedilerek⁵⁶ cerh edilmiştir.⁵⁷

Bunun yanında, hadisleri herhangi bir hadis âliminin tashihiinden geçirmeden doğrudan sahifelerden rivâyet etmeye çalışanlar da vardır. Bu kimseler, harfleri birbirine karıştırarak hadisleri doğrudan sahifelerden, hatalı olarak rivâyet eden ehliyetsiz râvilerdir.⁵⁸ Hadis ve isnâdı hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadan doğrudan

⁵² İbn Cemâa, *a.g.e.*, c.1, s.137; ayrıca sözlük anlamı için bkz., Râzî, *a.g.e.*, c.1, s.77; bkz., Cezerî, *a.g.e.*, c.2, s.64.

⁵³ Örnekler için bkz., Ebû Hâtim, *a.g.e.*, c.1, s.148; c.6, s.333.

⁵⁴ Ebû Gudde, *a.g.e.*, s.55-56; Dümeynî, *a.g.e.*, s.31.

⁵⁵ Bkz., Hasan Muhammed Makbûlî ed-Dehlevî, *Mustalahu'l-Hadis ve Ricâluhü*, Mektebetü'l-Ceyl el-Cedid, Beyrut, 1410/1990, s.170.

⁵⁶ İbn Hacer, *Tabakâtu'l-Müdeellisîn* isimli eserinde tedlîsi 5 tabakaya ayırmış ve örnekleriyle açıklamıştır. Ahmed b. Ali Ebu'l-Fadl İbn Hacer el-Askalânî, *Tabakâtu'l-Müdeellisîn*, thk., Âsım b. Abdillâh el-Kureyvetî, Mektebetü'l-Münâr, Amman, 1403/1983, I. Baskı, s.13-16.

⁵⁷ Râmehurmezî, *a.g.e.*, s.404; Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, c.1, s.226.

⁵⁸ Askerî, *a.g.e.*, c.1, s.24.

sahifelerden nakletmek, imlâ hatalarının⁵⁹ yanında mânâ rivayetinden kaynaklanan anlama ve daha bir çok yanlışlara da neden olmaktadır. Hadisi doğrudan sahifeden rivâyet edenleri, alimler 'sahafi' diye isimlendirmiş ve onlardan hadis almayı nehyetmişlerdir. Hadislerini de çirkin görerek onları hadis rivâyetinde geçersiz kılmışlardır.⁶⁰

Ayrıca geçersiz rivâyetlerinden (münker), ahlâkî yapılarından (metruk), tanınmamış olmalarından (meçhul) dolayı cerhe uğrayan bir çok râvî de vardır. Muhaddisler bunları tespit etmiş ve hadislerini geçerli kabul etmemişlerdir.⁶¹

Hadisin sonraki nesillere doğru ve güvenilir bir şekilde nakledilmesine engel teşkil eden bu durumlar, İslam âlimlerini harekete geçirmiş ve bu âmillere karşı önlem almalarına sevk etmiştir.

II-HADİSLERİN DOĞRU VE GÜVENİLİR BİR ŞEKİLDE NAKLEDİLMESİNİ ENGELLEYEN ÂMİLLERE KARŞI İSLAM ÂLİMLERİNİN ALDIKLARI ÖNLEMLER

1-Resmî Tedvini Başlatarak Sahih Hadis ve Sünneti Bir Araya Getirme Çabaları

Hicrî birinci asrın sonlarına doğru etrafa yayılan binlerce uydurma rivâyet karşısında İslam dünyası hadislerin güvenilirliği konusunda ciddi endişeler yaşamıştı. Hayatta kalan son birkaç sahâbe, her ne kadar bu durumla mücâdele etmeye çalışsalar da, İslam dünyasını saran bu amansız hastalık karşısında yetersiz kalmışlardır.

Bu duruma karşı İslam alimleri resmî tedvini başlatarak sahih hadis ve sünneti bir araya getirme çabasına girmişlerdir.⁶² Bunun yanında hadis uyduranlar için şiddetli cerh ifâdeleri kullanarak bunları toplumda rezil etmişler; onlardan hadis rivâyetini de haram kılmışlardır.⁶³

2-Hadisi Hadiste Otoriter Olan Bir Şeyh Kanalıyla Semâ' veya Kıraat Metotlarından Birini Kullanarak Almak

Evvâi'nin (ö.157/773) "Bu ilim hocalardan alındığında şerefli idi, kitaplara yazılmaya başlayınca, ehil olmayanlar da işin içine karıştı."⁶⁴ sözü, hadislerin 'sahafi' denilen ehliyetsiz kimselerden alınmaması gerektiğini savunduğu gibi, hadisi hadiste otoriter bir şeyhin

⁵⁹ Suyûti'nin *et-Tatrîf fi't-Tashîf* isimli eseri bu hataların yer aldığı bir eserdir.

⁶⁰ Askerî, *a.g.e.*, c.1, s.5.

⁶¹ Bkz., Müslim, Mukaddime, 7 (I-7); bkz., Ebû Hâtim, *a.g.e.*, c.2, s.37; bkz., Dehlevî, *a.g.e.*, s.135; Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İFAV, İstanbul, 1998, s.75.

⁶² Bkz.,Dehlevî, *a.g.e.*, s.59.

⁶³ Bkz.,Dehlevî, *a.g.e.*, s.170.

⁶⁴ Dârimî, Mukaddime, 42 (c.1, s.132); Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Muhammed Nuaym el-Arkasus, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1413, c.7, s.114.

ağzından semâ' veya kıraat metotlarından biriyle alınması gerektiğine de işaret etmektedir. Abdullah İbnu'l-Mübârek (ö.181/997) de aynı rivâyeti destekleyerek şöyle devam etmektedir: "Hiç şüphe yoktur ki, ilmi sahafilerden ve icâzetle almak,⁶⁵ ona zarar verir. Zira, asrımızda noktalama ve harflerin eşkâli olmadığı için, kelimedeki imlâ hatası olabilir. Bu da manayı bozar. Bu, asla bir şeyhin ağzından almak gibi değildir. Bunun yanında, şeyhin tashihinden geçmiş bir kitabın aksine, sadece hafızadan yapılan nakilde de şüphe olabilir."⁶⁶ Görüldüğü gibi İbn Mübârek de, hadiste otoriter bir şeyhin ağzından semâ' veya kıraat olmazsa, muhtemel yazı hatalarından dolayı hadislerin doğru nakledilemeyeceği görüşündedir.

Aynı şekilde Şu'be (ö.160/776) de, "İçinde 'semi'tu' bulunmayan tüm hadisler abur-cuburdur."⁶⁷ Ayrıca "İlmi, meşhur olan, bilinen kimselerden alınız."⁶⁸ diyerek hadis otoriteri bir şeyhten alınmamış hadisleri kabul etmemektedir. Şu'be ayrıca, hadis ilminde otoriter olan kimselerce tanınmayan râvilerin hadislerini de reddetmektedir.⁶⁹ Süfyan es-Sevri'nin (ö.161/778), "Helal ve haramı, ilimde meşhur olanlardan alınız.", Abdullah b. Avn'ın (ö.151/768) "Biz bu ilmi sadece hadis ilmiyle uğraştığı bilinenlerden yazardık." İmam Şâfiî'nin "Muhammed b. Sirin (ö.110/728), İbrâhim en-Nehâî (ö.96/714) ve tâbiinden bir çok muhaddis, hadisi sadece tanınanlardan alıyorlardı; buna aykırı hareket edeni de bilmiyorum." şeklindeki açıklamaları,⁷⁰ Şu'be'nin bu konudaki düşüncelerini desteklemektedir. Yezid b. Hârûn'un (ö.206/821) semâ' meclisinde 70.000 hadis talebesinin bulunduğunu⁷¹ kaydetmesi de, hadisin kabul görmesinin hadiste otoriter bir şeyhten alınmasına bağlı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Evvâî'nin (ö.157/773), "Biz hadisi işittikten sonra dirhemini sarrafa sorulduğu gibi hadisleri ashabımıza (hadis otoriterlerine) yöneltirdik. Onların kabul ettiklerini alır, terk ettiklerini bırakırdık."⁷² şeklindeki sözü hadisi kabul noktasında hadis otoriterlerinin toplumsal fonksiyonunu ortaya koymaktadır. Abbâsi Halifelerinden Hârûn

⁶⁵ İcâzet'in hicri II. asırdan sonra hadis alma metotlarına katıldığı ve bu yolla hadis almanın meşru olduğu hususunda geniş bilgi için bkz., Muhittin Düzenli, *Hadis Alma Yöntemi Olarak İcâzet ve Munâvele*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2002, s.85.

⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, c.7, s.114.

⁶⁷ Râmehurümüzi, *a.g.e.*, s.517; Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.283; Askerî, *a.g.e.*, c.1, s.23; Sem'ânî, *a.g.e.*, s.7.

⁶⁸ Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.91,161; Sem'ânî, *a.g.e.*, s.57.

⁶⁹ Hâkim en-Neysabûrî, *Ma'rife*, s.62; Ebû Hâtim, *a.g.e.*, c.2, s.32.

⁷⁰ Râmehurümüzi, *a.g.e.*, s.405-406.

⁷¹ Zehebî, *Siyer*, c.9, s.361; Ahmed b. Ali Ebu'l-Fadl İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404/1984, (I-XII), c.11, s.368.

⁷² Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.431.

Reşid (170-190/786-809), hadis uyduran bir zındığı yakalatıp boyununu vurdurmak üzereyken zındığın insanlar arasında haramı helal, helali haram gösteren bin hadis uydurduğunu itiraf etmesi karşısında ona, “Ey Allah’ın düşmanı! Ebû İshak el-Fezâri (ö.185/801) ile Abdullah b. el-Mübârek’e (ö.181/797) ne diyeceksin peki? Onlar bunları harf harf elekten geçiriyorlar.⁷³ Yine Abde b. Süleyman’ın anlattığına göre, Abdullah b. el-Mübârek’e ‘Bu uydurma hadisler ne olacak?’ diye sorulunca o da, ‘Mütehassıslar bu iş için yaşıyorlar.’ demiştir.⁷⁴ Nedeni her ne olursa olsun hadis uyduranları, ilimde ehil olanlar çok iyi tanımışlar ve bunları toplumda hadis konusunda cerh etmişlerdir.⁷⁵ İslam toplumunda, söz konusu bilince sahip otoritelerin yetişmesinden sonra, hem kimden hadis alınacağı belirlenmiş, hem de hadislerin kabulü noktasında bu insanların görüşleri dikkate alınmaya başlanmıştır.⁷⁶

İbnu’l-Kayyim (ö.751/1350), uydurma hadislerin gerçek mânâda tespiti için, ancak hadis ilmi konusunda otoriter, ehl-i sünnet bir şeyh tarafından olabileceğini söylemektedir.⁷⁷ Bu da, hadisin güvenilirliğini sağlamada hadis otoritesi bir şeyhin, dolayısıyla da semâ’ ve kıraatın zorunluluğunu ortaya koymaktadır.

Muhaddisler hadis alma işinde, hadis otoritesi bir şeyhten semâ’ veya kıraatı zorunlu kılınca, hadis nakli konusunda ehil olmayan bazı kimseler, rivâyetlerini kabul ettirebilmek amacıyla, ellerindeki mevcut malzemeyi âlimlerin şart koştuğu mezkur yolları kullanmadan, kullanmış imajını vererek nakletmeye çalışmışlardır. Fakat, muhaddisler bu kimseleri rahatlıkla tespit edebilmiş ve onları toplum nazarında küçük düşüren ifâdelerle cezalandırmışlardır. İşte ehliyet-siz kimseleri küçük düşüren “sâriku’l-hadis (hadis hırsızlığı yapar, bir hocadan duymamış olduğu hadisi ondan duymuş gibi rivâyet eder.)”,⁷⁸ “müdelis (şeyhten işitmediği halde işitmiş imajını verir.)”⁷⁹

⁷³ Zehebî, *Tezkira*, c.1, s.273.

⁷⁴ Ebû Hâtim, *a.g.e.*, c.2, s.18.

⁷⁵ Cerh ve ta’dil kitaplarında bunlarla ilgili pek çok misaller vardır. Örneğin Abdullah ibn el-Mübârek, Abbâd b. Kesir (150/767)’in terceme-i halinden bahsederken, “Gördüklerim içinde çeşitli hayırlarda Abbâd b. Kesir’den daha faziletli bir kimse bilmiyorum. Fakat rivâyet ettiği hadislere gelince, bunlar hiçbir şey değildir.” demektedir. Müslim, *Mukaddime*, 32 (c.1, s.17); Zehebî, *Mizân*, c.4, s.36.

⁷⁶ Bkz., Ünal, *Hadisin Doğuşu*, s.301.

⁷⁷ Bkz., Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye ed-Dimeşkî, *el-Menâru’l-Münifi’s-Sahîh ve’d-Daif*, thk., Abdülfettah Ebû Gudde, *Mektebetü’l-Matbûati’l-İslâmiyye*, Halep, 1403, II. Baskı, s.44.

⁷⁸ İlgili misaller için bkz., Zehebî, *Siyer*, c.9, s.431,574; c.12, s.154; Zehebî, *Tezkira*, c.2, s.601; Ebû Hâtim, *a.g.e.*, c.7, s.227; Muhammed b. Abdurrahman el-Mübârekfûri Ebu’l-Alâ, *Tuhfetü’l-Ahvezî*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, trz., c.4, s.158; Abdurraûf el-Münâvî, *Feyzu’l-Kadîr Şerhu’l-Câmii’s-Sağîr*, el-Mektebetü’l-Ticâriyyeti’l-Kübrâ, Mısır, 1356, c.1, s.333, 501; c.2, s.17-18,63,93,161,187,393.

gibi ifâdeler aynı zamanda hadisi bu ilim konusunda otoriter bir hocanın ağzından semâ' veya kıraatla almanın o asırda bir gelenek olduğu ve bu şartlar olmadan rivâyet edilen hadislerin katiyetle geçersiz olduğunu ortaya koymaktadır. Zira bir râvînin, şeyhten işitmediği halde işitmiş imajını vermesi, âlimlerin hadis nakli konusunda koymuş oldukları mezkur kuralların ne denli yer etmiş olduğunun da bir delili olmaktadır.

D- SEMÂ' VE KIRAATIN MEVCUT HADİS LİTERATÜRÜNDEKİ SONUCU

Hadiste otoriter bir şeyh kanalıyla semâ' veya kıraat metotlarından birini kullanarak hadis almak veya nakletmek, hicri birinci asrın sonlarına doğru ortaya çıkan ve hadislerin geleceğini olumsuz yönde etkileyen olaylara karşı bir çözüm yolu teşkil etmiştir. Dolayısıyla hicri birinci asr sonlarından itibaren hadisi, hadis otoritesi bir şeyhten semâ' veya kıraat metotlarından birini kullanarak almak, aynı zamanda hadisin sonraki nesillere doğru ve güvenilir bir şekilde aktarılmasının sigortası hükmünde olmuştur.

Hadislerdeki eksik tespitler, mânâ rivâyetinden kaynaklanan anlama yanlışları, açıklama amacıyla râvî tarafından yapılmış eklemeler ya da eksik rivâyetler, sözü uzatmamak için yapılan özetlemeler, bilmeyerek yapılan imlâ hataları, unutmadan kaynaklanan karıştırmalar, en önemlisi de uydurma ve '*sahafi*' denilen ehliyesiz kimşelerin rivâyetleri, aynı zamanda dil ve kültür yapısının değişmesi hadislerin sonraki nesle doğru aktarılmasını olumsuz yönde etkileyen bazı faktörlerdir. Herhangi bir sahifeden yazılmış, tam olup olmadığı veya neyi ifade ettiği bilinmeyen hadisler, doğru nakil konusundaki güveni sarsmaktadır. İşte bu noktada, hem anlatılan sıkıntıların hem de mânâ ile rivâyetten kaynaklanan yanlış anlama problemlerinin giderilmesi hadisi, *fıkıh bilgisi olan, hadis otoritesi bir şeyhin ağzından duymak ya da ona arz etmekten geçmektedir*. Zira şeyh, imlâ ettirdiği veya talebenin ona arzı sonucu tashih veya teyit ettiği hadisleri değişik varyantlarıyla da ortaya koyarak hadisin doğru anlaşılması yönündeki açıklamalarıyla birlikte yapmaktadır.⁸⁰ Süfyân es-Sevrî (ö.161/778), özellikle *haram ve helal konusundaki hadislerle*

⁷⁹ İlgili misaller için bkz., Suyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-Câmiu's-Sağır*, thk., İbn Zeyd el-Münâvî, Darü Tâiri'l-İlm, Cidde, trz., s.209; Ahmed b. Ali Ebu'l-Fadl İbn Hacer el-Askalâni, *Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk., Muhammed Fuat Abdülbâkî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379, (I-XIII), c.1, s.94; c.4, s.38; Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nümerî İbn Abdilber el-Kurtûbî, *et-Temhîd*, thk., Mustafa İbn Ahmed el-Ulvî, Muhammed Abdülkebir el-Bekrî, Vizâratü Umûmi'l-Evkât ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib (Fas), 1387, c.1, s.32; c.2, s.75; Muhammed Şems Ebu't-Tayyib el-Âbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415, II.Baskı, c.3, s.271; c.5, s.209; Münâvî, *a.g.e.*, c.4, s.416; Ebu Hâtim, *a.g.e.*, c.4, s.62; Zehebi, *Tezkira*, c.1, s.72.

⁸⁰ Bkz., Ünal, *Hadisin Doğuşu*, 300.

rin, fazlasını noksanını ayırt edebilecek, ilmiyle meşhur hadis otoriterlerinden alınması gerektiğini söylemektedir. Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) de, Rasûlullah'tan haram ve helal konusunda nakilde bulunduğumuzda hadisin isnadında çok hassas davranıyorduk demektedir.⁸¹ Dolayısıyla hadis metinlerindeki ifâdelerin doğru anlaşılmasının teminatı, hadis otoritesi bir şeyhin huzurunda hadisin metin ve isnadının incelendiği semâ' ve kıraat yöntemiyle alınmasından geçmektedir.

Bir hadisin isnad incelemesiyle beraber metin tenkidi yapılmazsa sıhate kavuşabileceğini düşünmemiz doğru olmaz. Zira isnadı tamamen sahih olup metni uydurma olan bir çok rivâyet olduğu bilinmektedir. Hadis ilminde otoriter olan hadis âlimleri sükût etmemişler, hadisleri tek tek tetkik ederek pek çok hadisin mevzû ve râvîlerinin de güvenilir kimseler olduğunu açıklamışlardır.⁸² Mütehasıs münekkîd âlimler bu konuyla ilgili olarak, zayıf ve mecrûh râvîlerin terceme-i hallerine dâir husûsî kitaplar yazmışlar; bu eserlerinde hadis uydurucuları ile yalancılarının terceme-i hallerini vererek durumlarını ortaya dökmüşlerdir. Onlardan rivâyet edilen mevzû hadisleri zikredip bunlara dikkat çekmişlerdir.⁸³ İşte hadisi semâ' veya kıraat metotları vasıtasıyla hadis otoritesi bir şeyh kanalıyla almak, yukarıda ortaya koyduğumuz gibi *rivâyeti hem isnadı hem de metni yönünden tetkik edip* sıhhatli bir şekilde sonraki nesillere aktarma gayesine yönelik olduğunu görmekteyiz.

Hadis rivayetinin güvenilir bir şekilde yapıldığı semâ' ve kıraat meclislerine katılmayıp, hadisi doğrudan sahîfelerden rivâyet etmek ise, anlatılan hatalarla hadislerin sonraki nesle yanlış aktarılmasına neden olacaktır. Hadis ilminin âdeta bir okulu hükmünde olan semâ' ve kıraat meclislerinde, bu durumlar iyice tetkik edilme fırsatını bulmuş⁸⁴ ve gerçeğe en yakın olan durum ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Dolayısıyla hadisi hadis otoritesi bir şeyh kanalıyla semâ' veya kıraat metotlarından birini kullanarak almak, hadis uyduran râvîleri tespit etmenin ve sahafî denilen ehliyetsiz râvîleri hadis nakli konusunda devre dışı bırakmanın yanında, *hadisin doğru anlaşılmasının güvencesini* de sağlamaktadır.

⁸¹ Hatib el-Bağdâdi, *el-Kifâye*, s.134.

⁸² Bkz., Gudde, *a.g.e.*, s.59.

⁸³ Bu kitaplardan birkaçı şunlardır: Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fi nakdi'r-Ricâl*; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*; Hâfız Burhânuddîn el-Halebî, *Keşfu'l-Hasis ammen Rumiye bi Va'di'l-Hadis ve başka müelliflere âit ed-Duafâ ve Mevzuât* kitapları. Geniş bilgi için bkz., Gudde, *a.g.e.*, 129-131; Kandemir, *a.g.e.*, s.139-169.

⁸⁴ Suyûtî, muhaddislerin herhangi bir hadisin metnindeki, okuma hatalarını hassasiyetle tashih ettiklerine, *et-Tatrif fi't-Tashif* isimli eserinde genişçe yer vermiştir.

Semâ' ve kıraat metotları, zikri geçen amaçların yerine getirilmesinde, özellikle hadislerin tedvini ve tasnifi aşamasında önemli bir yere sahip olmuştur.⁸⁵ Hadiste otoritelerin oluşması ise, sahabe dönemiyle birlikte başlamaktadır. Fetihlerle beraber etrafa yayılan sahabilerin gittikleri yerlerde birer ilim meclisi oluşturduklarını ve hadis öğretiminin bu sahabiler vasıtasıyla gerçekleştiğini biliyoruz. Dolayısıyla semâ' ve kıraatın örfi olarak kullanıldıkları zamanda bile hadis eğitiminin, hadis otoriteleri vasıtasıyla yapıldığını anlamaktayız.⁸⁶

Muhaddisler, hadisi doğru ve güvenilir bir şekilde alıp nakletmek için çok hassas davranmışlar ve bu konuda önemli şartlar ortaya koymuşlardır. Râviler dikkatlice incelenmiş onlarla ilgili olumlu-olumsuz yönlerin tamamı hiç çekinmeden söylenmiştir.⁸⁷ Örneğin, bir hadisin rivâyetinde yalnız kalan⁸⁸ veya kendisinden tek kişinin rivâyette bulunduğu kimselerden,⁸⁹ hadis rivâyetinde yalan söyleyenlerden,⁹⁰ hadisçiler arasında tanınmayan veya hakkında herhangi bir tanıtıcı ifâde söylenmemiş olanlardan,⁹¹ ihtilat edip hadisi karıştıranlardan⁹² hadis almayı şiddetle reddetmişler; böyle kimselerden hadis alanların hadislerini de kabul etmemişlerdir. Buradan hadis rivâyetinde bulunacak kişilerin öyle rasgele hadis rivâyet edemeyeceklerini çıkarmaktayız. Öyleyse, **râvî ve metinle ilgili tüm tahlillerin yapıldığı semâ' ve kıraat meclislerinin, doğru ve güvenilir bir hadis nakli için, en uygun ortamı oluşturduğunu söyleyebiliriz.** Bu da bizi, hadisin doğru ve güvenilir bir şekilde nakledilebilmesi ve İslam ümmetince de kabul görmesinin, hadisi ancak hadis otoritesi bir şeyhten semâ' veya kıraatla almakla mümkün olabileceği sonucuna götürmektedir. Dolayısıyla **tedvîn ve tasnif aşamasında, hadislerin doğru ve güvenilir bir şekilde nakledilmesinin sigortası, hadisi hadiste otoriter bir şeyhin ağzından semâ' veya kıraatla almaktan geçmektedir.**

⁸⁵ Semâ' ya da kıraat metotları olmaksızın hadisin doğru naklinin mümkün olmadığı hakkında bilgi için bkz., Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.3-4.

⁸⁶ Hadis alma işinde hadis otoritelerine güvenin hangi dönemden itibaren yaygın olarak görüldüğü hakkında geniş bilgi için bkz., Ünal, *Hadisin Doğuşu*, 299-304.

⁸⁷ Bu konuda Ahmed b. Hanbel'in, felan zayıf, felan yalacı demede şiddet gösterdiği söylenince, Ahmed b. Hanbel de, ben susarsam siz susarsanız, cahil ne zaman tanınacak, sahîh ne zaman sakîm olandan ayırt edilecek? demiştir. bkz., Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.46.

⁸⁸ Müslim, Mukaddime, 7 (I-7); Dehlevî, *a.g.e.*, s.134.

⁸⁹ Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.91; bkz., Ebû Hâtim, *a.g.e.*, c.2, s.435.

⁹⁰ Bkz., Dehlevî, *a.g.e.*, s.135; bkz., Ebû Hâtim, *a.g.e.*, c.2, s.37. Muhaddisler tedlis yapanları, hadis naklinde yalancı ilan etmiş ve böyle kimseler hakkında şiddetli alçaltıcı tâbirler kullanarak onların hadislerini de kabul etmemişlerdir. Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.355-356; Dehlevî, *a.g.e.*, s.131-132; Talat Koçyiğit, *Hadis U-sûlü*, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1993, s.103-104.

⁹¹ Bkz., Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.89; Uğur, *a.g.e.*, s.213.

⁹² Örnek için bkz., Ebû Hâtim, *a.g.e.*, c.6, s.333; c.1, s.148.

İlk hadis eserleri henüz oluşmadan önce, hicri I. asır sonlarında semâ' ve kıraat, kavramlaşma sürecini hemen hemen tamamlamış; hicri II. asır başlarından itibaren de, ilk eserler gözükmeye başlamıştı. *İslam dünyasında yer etmesi* ve sonraki nesillere doğru bilgilerin aktarılması endişesinde olan bir müellif, kendi eserini oluştururken mezkur kuralları kullanmak zorunda olmuştur. Zira, bu kurallar kullanılmaksızın yapılan rivâyetler muhaddislerce geçersiz sayılmıştır.

Semâ' ve kıraat yöntemleri hem isnadın incelenmesine hem de metnin gözden geçirilerek doğru yorumlanmasına bir ölçü teşkil etmiştir. Zira bahsettiğimiz, hadislerin uğradığı amansız hastalıklar karşısında ilmin özellikle hadis otoriterlerinden alınma zorunluluğu, hadisin isnadının yanında metnin de tetkikten geçirilme gayesine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Böylece hadis konusunda otoriter bir şeyh kanalıyla yapılan semâ' veya kıraat, hadis nakline dolayısıyla ilk dönem eserlerine güvenin de bir simgesi haline gelmiştir.

Bu noktada mevcut hadis literatürüne karşı bakışımız açımız nasıl olmalıdır?

İlk dönem müelliflerinin bu ilim konusunda göstermiş oldukları çabalar onların eserlerine olan güveni de ortaya koymaktadır. Bir hadisi eserlerine almak için kullandıkları kriterlerin hadislere güvenin simgesi durumunda olduğunu ortaya koyduk. Bu durumda ehli sünnet, bu ilim konusunda da mütehassıs olan kimselerin eserleri bize yol gösterir durumda olduğunu düşünmekteyiz. Ancak insan hatadan kurtulabilmiş değildir. Bir kişi ne kadar ince eleyip sık dokumuş olursa olsun mutlaka hataya maruz kalabilme durumunda olmuştur. Bunun yanısıra tüm müelliflerin tek bir düşünce ya da yorum altında toplanması da mümkün değildir.⁹³ Mutlaka çok çeşitlilik ve renklilik olacaktır. Bu, insan fitratının bir gereğidir. İslam dünyasında oniki mezhebin hak olması da herhalde bu meseleye bakmaktadır. Bir müellifin eserinde gerçekten bir hata bulunabilir. Fakat hata denilen şeyin gelişigüzel yapılmış bir yorumlamadan ibâret olmaması gerekir. Zira bu da başka bir yorumlamayla cerhe mahkum olabilecektir.

Bir hadisi tenkid edebilmenin belli kriterleri vardır. İlmî bir tenkid, geçmiş olayları o zamanın şartları ve çevresi içerisinde değerlendirmekle mümkün olabilir. Olayı kendi zamanına getirmek yerine, kendisi o zamana gitmelidir. Şu halde metin tenkidinde kullanılacak kriterler de o zamanın kriterleri olması gerekmektedir.⁹⁴ Âlimler, hadisi soyut olarak ele almaktan ziyade, onu Şariat'in bütünü ve tüm

⁹³ Polat, *a.g.e.*, s.167.

⁹⁴ Bkz., Polat, *a.g.e.*, s.166.

kaynaklarının bağlamında değerlendirmelidirler.⁹⁵ Ayrıca hadis tenkidinin üç temel ilkesi bulunmaktadır. *Birincisi*, tenkidci ele aldığı materyallerin sahilliğini ve doğruluğunu kontrol etmelidir. Bu, bir hadisin sahilliğini, onun isnadına dayanarak yeniden değerlendirmek için isnad tenkidin araçlarını kullanmayı gerektirmektedir. *İkincisi*, tenkidci metnin gerçek anlamını ve maksadını ortaya çıkarmak için metnin dilini ve bağlamını anlamaya çalışmalıdır; tenkidci, olay veya ifadeyi kuşatan şartları, onun ortaya çıkış nedenini ve diğer metinler arasındaki yerini elden geçirmelidir; tenkidci, o metni İslâm'ın genel ilkeleri ve amaçları çerçevesine yerleştirmelidir; tenkidci teşri amaçlı olan ile olmayanı ve belirli bir bağlama özgü bir uygulama olması istenen ile genel olarak uygulaması isteneni birbirinden ayırdetmelidir. *Son olarak da* tenkidci, metnin daha güvenilir metinlerle çatışmadığından emin olmalıdır. Bu, bir veya iki hadis ele alınarak yapılamaz; dolayısıyla âlim bir problemi, vahyin bütünü ışığında görmelidir.⁹⁶ Aynı zamanda tenkidci târih, coğrafya, psikoloji, sosyoloji... gibi ilimlerle mücehhez olarak, tenkid edeceği haberleri mükemmel bir mantığın süzgecinden geçirmesi gerekmektedir.⁹⁷

Bütün bunları yaparken akla uygunluk ilkesi konusunda yanlışlığa düşmemek gerekir. Bir olay hakkında yorumlama yapmamıza yarayan aklın, mutlak olmadığını her toplumun kendi ahlak anlayışını oluşturması gibi, akıl anlayışlarını da inşâ ettiğini dikkate almak zorundayız. Aksi takdirde akla uygunluk dediğimiz şey toplumsal kültürden öte geçmeyecektir.⁹⁸ Örneğin vahyi, bilgi kaynağı kabul eden İslâm düşünce sistemine mensup bir kişinin nazarında hiçbir problem taşımayan bir hadis metni, rasyonalist ve pozitivist zihniyette bir kişi için önemli problemler taşıyabilmektedir.⁹⁹ Dolayısıyla yorum kişinin akli ve fikri seviyesiyle sınırlıdır.¹⁰⁰ Aklın sınırlarını aşan şeyler konusunda da akla aykırılık söz konusu edilemez.¹⁰¹ Onun için henüz ilmin kesin bir neticeye ulaşmadığı bazı hususlarla bağdaşır görünmeyen hadisleri hemen mevzû (uydurma) saymakta acele etmemek lazımdır. Nitekim çağımızda, büyük ilmi gelişmelerin daha önce doğru kabul edilen inanç ve kanaatleri nasıl değiştirdiği görülmektedir.¹⁰² Bu durumda onları, belli dönemlere ışık tutan tarihî ve-

⁹⁵ Brown, *a.g.e.*, s.175.

⁹⁶ Bkz., Kardâvî, *a.g.e.*, s.105-106; Brown, *a.g.e.*, s.175-176.

⁹⁷ Kandemir, *a.g.e.*, s.126.

⁹⁸ Bkz., Yavuz Ünal, *Hadisleri Tespitte Yöntem Sorunu, Etüt Yayınları*, Samsun, 1999, s.74.

⁹⁹ Polat, *a.g.e.*, s.101.

¹⁰⁰ Tekineş, *a.g.e.*, s.48.

¹⁰¹ Ünal, *Yöntem Sorunu*, s.73.

¹⁰² Kandemir, *a.g.e.*, s.118.

sikalar olarak değerlendirmek ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mesajını anlamada birer vasıta olarak kullanmak yerinde olacaktır.¹⁰³

Akla yaklaştırmak amacıyla somut bir örnek vermek yerinde olacaktır. Ahirzamanla ilgili birkaç rivâyette şöyle geçmektedir; "Deccal çıktığı gün bütün dünya işitir ve kırk günde dünyayı gezer."¹⁰⁴ Bu rivâyetler görünüşte akla aykırı gibi anlaşılabilir ancak dikkalce incelendiğinde, enterasan bir şekilde deccalin çıkacağı zamana ya da teknolojinin geleceği düzeye işaret ettiği gözden kaçmaz. Bu konuda yorum yapan Said Nursî (ö.1379/1960), deccal zamanında haberleşme ve ulaşımın son derece gelişmiş olacağı hatta bir haberin bir günde bütün dünyada işitilebileceğini söylemektedir. Ayrıca bir adamın kırk günde dünyayı gezebilmesi ve tüm kıtalarını görebilmesi, ortaya çıkışından on asır önce telgraf, telefon, radyo, tren ve uçak gibi ulaşım araçlarını haber verdiğini¹⁰⁵ belirtmektedir.

Dolayısıyla bütüncül bir kabul yerine tafsili olarak incelemeci bir yaklaşıma sahip olmamız yerinde olacaktır. Aynı zamanda rivâyetleri kendi asrının kültür bağlamında ve her asra bakabilecek manalarını da göz önünde bulundurarak incelemek gerçeğe yaklaşmak adına daha uygun görünmektedir.

Bu noktada, müslüman bir âlime düşen, ilim ehlinin ve kendilerine uyan ümmetin selefinin kaidelerine göre onlardan sahih bir şekilde sâbit olanlarını kabul etmesidir. Bunların sırf yaşadığımız hayata ters düşmesinden veya normalde imkânsız görsek bile, aklen vukuu imkân dahilinde olduğu müddetçe, vukuunun uzak sayılmasından dolayı reddedilmesi câiz değildir.¹⁰⁶

SONUÇ

Hicrî I. asrın sonlarında, sahabe neslinin tükenmeye başlamasıyla hadisin tashihini yapacak bir merciin kalmaması, İslam dünyasında meydana gelen fitne hareketleri ve bu hareketlerin İslam kültürüne yaptığı olumsuz etkilerle hadis uydurmacılığının yaygınlaşması, yazılı metinlerin artmasıyla sahafi denen ehliyetsiz kimselerin hadis nakline el atması ayrıca fikhî bilgisi tam olmayanlarca yapılacak herhangi bir imlâ ya da mânâ hatası, insânî noksanlıklardan kaynaklanan unutmama, zamanın ilerlemesiyle hadis metinlerinde ortaya çıkan bağlam kargaşası ve hadisin doğru nakline engel teşkil eden diğer olaylar, hadislerin sonraki nesillere düzgün ve güvenilir bir şekilde yansımaları oldukça zorlaştırmaktaydı. İslam âlimleri ha-

¹⁰³ Ünal, *Yöntem Sorunu*, s.176.

¹⁰⁴ Bkz., Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebi Şeybe el-Kûfî, *el-Musannef*, thk., Kemal Yusuf el-Hut, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad,1409, c.7, s.495-500.

¹⁰⁵ Bkz., Bediüzzaman Said Nursî, *Şuâlar*, Envâr Neşriyat, İstanbul, 1994, s.589.

¹⁰⁶ Kardâvi, *a.g.e.*, s.250.

dislerin doğru ve güvenilir bir şekilde aktarılması için bu problemlere karşı sağlam çözüm yolları aramak durumunda kalmışlardı.

İslam âlimlerinin bu durumlara karşı aldıkları tedbirlerin en önemlisi ise, İslamiyet'in ilk zamanlarından beri kullanılan '*hadisin kaynağını öğrenmek*' ve sadece '*güvenilir kişilerden hadis almak*' veya '*alınan hadisi güvenilir birine sormak*' fiillerinin devamı niteliğindeki '*hadisi ehlinden dinlemek olan semâ*' ve '*ehline arz etmek demek olan kıraat*' metotlarının hadis alma ve nakletme işinde zorunlu kılınması olmuştur. Yani hadiste otoriter bir şeyh kanalıyla semâ' veya kıraat metotlarından birinin kullanılması hadisin İslam ümmetince kabul görmesinin vazgeçilmez şartı olarak görülmüştür. Böylece risâlet döneminden beri örfî tarzda kullanılan semâ' ve kıraat, hicrî ilk asrın sonlarına doğru mezkur olumsuzlukların önünü kesmek maksadıyla kavram olarak hadis ilmine yerleşme durumunda olmuşlardır.

Hadisleri semâ' ve kıraat metotlarından biriyle almak, aynı zamanda hadiste otoriter bir şeyh kanalıyla almak anlamına da gelmektedir. Zaten Şu'be (ö.160/776), Evzâi (ö.157/773) gibi meşhur hadis âlimleri de, hadiste otoriter olmayanlardan hadis alınamayacağını açıkça belirtmişlerdir. Hadisin sahih kabul edilmesi ve İslam toplumunca da kabul görmesi için hadisi hadis otoritesi kimselerden almak gerekmektedir. Bu ise, gerek isnadının gerekse metninin değerlendirilmesi açısından olsun hadislerin sonraki nesle doğru ve güvenilir olarak aktarılmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Böylece hadis uyduran râvileri tespit etmenin ve sahafî denilen ehliyetsiz râvileri hadis nakli konusunda devre dışı bırakmanın yanında, hadisin doğru anlaşılmasının güvencesi de sağlanmıştır. Hicrî I. asrın sonlarından itibaren artık hadis alma işinde bu metotlar kullanılmadıkça, yapılan rivâyetler değersiz kabul edilmiştir. Bundan sonra da yazılı hadis metinlerindeki herhangi bir hata veya muhtemel bir yanlışlığı tashih etmek ve rivâyet hakkı almak için, semâ' ve kıraat metotlarından birini kullanmak, hadis naklinin vazgeçilmez kuralı haline gelmiştir.

Dolayısıyla **tedvîn ve tasnîf aşamasında, hadislerin doğru ve güvenilir bir şekilde nakledilmesinin sigortası, hadisi hadiste otoriter bir şeyhin ağzından semâ' veya kıraatla almaktan geçmektedir.**

Muhaddisler hadis alma işinde, hadiste otoriter bir şeyhten semâ' veya kıraatı zorunlu kılınca, hadis nakli konusunda ehil olmayan bazı kimseler, rivâyetlerini kabul ettirebilmek amacıyla, ellerindeki mevcut malzemeyi âlimlerin şart koştuğu mezkur yolları kullanmadan, kullanmış imajını vererek nakletmeye çalışmışlardır. Bir râvînin, şeyhten işitmediği halde işitmiş imajını vermek istemesi, â-

limlerin hadis nakli konusunda koymuş oldukları mezkur kuralların ne denli yer etmiş olduğunu da göstermektedir.

İlk hadis eserleri henüz oluşmadan önce, hicrî I. asır sonlarında semâ' ve kıraat, kavramlaşma sürecini hemen hemen tamamlamış; hicrî II. asır başlarından itibaren de, ilk eserler gözükmeye başlamıştı. *İslam dünyasında yer etmesi* ve sonraki nesillere doğru bilgilerin aktarılması endişesinde olan bir müellif, kendi eserini oluştururken mezkur kuralları kullanmak zorunda olmuştur. Zira, bu kurallar kullanılmaksızın yapılan rivâyetler muhaddislerce geçersiz sayılmıştır.

Netice itibâriyle, hadis eserlerinde kullanılan semâ' ve kıraat metotlarının, tâ Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanından beri hadis muhafazasında kullanılagelen uygulamaların bir devâmı olduğu ortaya çıkmış ve hadislerin toplanıp kitaplar haline getirilmesi zamanında da müellifler, eserlerinde bilinçli olarak bu metotlarla alınan hadisleri kullanmışlardır.

Hicrî ilk üç asırda oluşturulan hadis eserlerinde semâ' ve kıraat usûlü, hadisin güvenilir olup doğru naklinde bir sigorta görevi görmüş ve âlimlerin kullandıkları en güçlü silah olmuşlardır. Gerek ehliyetli kimseler için ciddi bir engel teşkil etmiş olsun, gerekse de hadislerin doğru anlaşılması için bir yorum mercii olsun, semâ' ve kıraat metotları, hadislerin bozulup kaybolmasını önlemiştir.

Hicrî ilk üç asırda pratik durumda olan bu metotlar, daha sonra usûl kitaplarında yer almış ve hadis metinlerine yönelik, güven telkin eden usûller olarak kayda geçmiştir.

KAYNAKÇA

- A'zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, trc., Hulûsî Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul, trz.
- Âbâdî, Muhammed Şems Ebu't-Tayyib, *Avnü'l-Ma'bûd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415, II.Baskı.
- Abdullah Şa'bân Ali, *İhtilâfâtü'l-Muhaddisîn ve'l-Fukahâ fi'l-Hukmi ale'l-Hadis*, Vâridü'l-Hadis, Kâhire, 1417/1997.
- Ahmed b. Hanbel Ebu Abdullah eş-Şeybânî, *el-Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Mısır, trz., (I-VI).
- , *el-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, thk., İbn Muhammed Abbâs, el-Mektebetü'l-İslamiyye, Beyrut, 1408/1988.
- Alâî, Ebû Saîd b. Halîl Ebû Saîd, *Câmiu't-Tahsîl*, thk., Abdulmecid es-Selefî, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 1407/1986, II. Baskı.
- Askerî, Hasan b. Abdullah b. Saîd Ebû Ahmed, *Tashîfâtü'l-Muhaddisîn*, thk., Mahmud Ahmed Miyra, Matbaatü'l-Arabîti'l-Hadis, Kahire, 1402, I. Baskı.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk., Mustafa Dîb el-Bugâ, Dâr-u İbni Kesîr, Beyrut, 1407-1987, III. Baskı, (I-VI).
- Cezerî, İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fi Ğaribi'l-Hadis*, Kahire, 1965.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, thk., Fevâz Ahmed Zümrelî, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1407, I. Baskı.
- Dehlevî, Hasan Muhammed Makbûlî, *Mustalahu'l-Hadis ve Ricâluhû*, Mektebetü'l-Ceyl el-Cedîd, Beyrut, 1410/1990.
- Dümeynî, Misfir b. Gurmullah, *Hadis'te Metin Tenkîdi Metotları*, trc., İlyas Çelebi, Adil Bebek, Ahmet Yücel, Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Düzenli, Muhittin, *Hadis Alma Yöntemi Olarak İcâzet ve Munâvele*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2002.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk., Muhammed Muhiddin Abdulhamid, Dâru'l-Fikr, trz.
- Ebû Gudde, Abdulfettah, *Mevzû Hadisler*, çev., Enbiya Yıldırım, İnsan Yayınları, 1997.
- Ebû Hâtim, Muhammed b. İdris Ebû Muhammed er-Râzi et-Temîmî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1271/1952.

- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1405, 4.Baskı.
- Ebû Şehbe, Muhammed İbn Muhammed, *el-Vasit fî Ulûmi ve Mustalahi'l-Hadis*, Alemu'l-Ma'rife, Cidde, 1973.
- Güner, Osman, "Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü", OMU İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy.11, Samsun, 1999.
- , *Doğu Devrinde Hadis*, Dâru's-Sünne, Samsun, 2000.
- Hâkim en-Neysâbüri, Ebû Abdillâh, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk., Mustafa Abdilkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990, I. Baskı.
- , *Ma'rifet-ü Ulûmi'l-Hadis*, thk., Seyyit Muazzim Huseyn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1397/1977, II. Baskı.
- Hatib el-Bağdâdî, *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, thk., Mahmut et-Tahhân, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1403.
- , *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, thk., Ebu Abdullah es-Surkî, İbrâhim Hamdî el-Müdenî, Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, trz.
- Heysemî, Ali b. Ebî Bekr, *Mecmeu'z-Zevâid*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire, Beyrut, 1407, (I-X).
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nümerî el-Kurtûbî, *et-Temhîd*, thk., Mustafa İbn Ahmed el-Ulvî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, Vizâratü Umûmi'l-Evkât ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib (Fas), 1387.
- İbn Cemââ, Bedruddîn Muhammed İbn İbrahim, *el-Menhelü'r-Râvî fî Muhtasari Ulûmi'l-Hadisi'n-Nebevî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Dimeşk, 1406.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kûfi, *el-Musannef*, thk., Kemal Yusuf el-Hut, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali Ebû'l-Fadl el-Askalânî eş-Şâfiî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk., Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1412-1992, (I-VIII).
- , *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk., Muhammed Fuat Abdalbâkî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379, (I-XIII).
- , *Lisânu'l-Mizân*, Müessesetü'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986.
- , *Tabakâtu'l-Müdellesîn*, thk., Âsım b. Abdillâh el-Kureyvetî, Mektebetü'l-Münâr, Amman, 1403/1983, I. Baskı.
- , *Tehzîbu't-Tehzîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404/1984, (I-XII).

- İbn Kayyım, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye ed-Dimeşkî, *el-Menâru'l-Münîfi's-Sahîh ve'd-Daîf*, thk., Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Haleb, 1403, II. Baskı.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Ğarîbu'l-Hadîs*, Bağdat, 1977.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut, 711/1311.
- İbn Mülakkîn, Sirâcüddîn Ömer İbn Ali İbn Ahmed el-Ensârî, *el-Muknî fî Ulûmi'l-Hadîs*, thk., Abdullah İbn Yusuf, Dâru'l-Fevvâz li'n-Neşr, Medine, trz.
- İbnu's-Salâh, Ebû Osman eş-Şehrerûzî, *Ulûmu'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1406/1986.
- İbrahim b. el-Kâlib, *Mühimmâtu Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-Verrâk, Riyad, 1418/1998.
- Kadı İyâz, *el-İlmâ ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, thk., Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-Turâs, Kahire, 1389/1970.
- Kandemir, M.Yaşar, *Mevzû Hadisler*, İFAV, İstanbul, 1997.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-Mustatrafe*, Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 1406-1986, IV. Baskı.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, TDV, Ankara, 1998.
- Lehhâm, Bedîu's-Seyyid, ve Hân, Mustafa Saîd, *el-İdâh fî Ulûmi'l-Hadîs ve'l-İstilâh*, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, trz.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhay b. Muhammed, *Zaferu'l-Emânî bi-Şerhi Muhtasari's-Seyyidi's-Şerif el-Cürcanî*, thk., Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü Matbûati'l-İslâmiyye, Haleb, 1416.
- Mübârekfûrî, Muhammed b. Abdurrahman Ebu'l-Alâ, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trz.
- Münâvî, Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmîi's-Sağîr*, el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Mısır, 1356.
- Müneccid, Selahuddîn, *Dirâsâtun fî Târîhi'l-Hattî'l-Arabî münzû Bidâyetihi ilâ Nihâyeti'l-Asrî'l-Emevî*, Daru'l-Kütübi'l-Cedîd, Beyrut, trz.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn İbnü'l-Haccac el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk., Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâr-u İhya, Beyrut, trz.
- Naîm, Ahmed, *Sahih-i Buhârî Muhtasari Tecrid-i Sarîh Mukaddimesi*, DİB, Ankara, 1984.

- Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddîn İbn Şeref, *İrşâdu Tullâbi'l-Hakâik ilâ Marifeti Süneni Hayri'l-Halâik*, thk., Abdalbâri Selefî, Mektebetü'l-İmân, Medine, 1987.
- Nursî, Bediüzzaman Said, *Şuâlar*, Envâr Neşriyât, İstanbul, 1994.
- Okiç, M. Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1959.
- Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.
- Râcihi, Şerefuddîn Ali, *Mustalahu'l-Hadis ve Eseruhu Ale'd-Dersi'l-Luğavi Inde'l-Arab*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, trz.
- Râmeurmûzi, El-Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisu'l-Fâsil Beyne'r-Râvi ve'l-Vâi*, thk., Muhammed Accac el-Hatîb, Dâru'l-Fıkr, 1404, III.Baskı.
- Râzi, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir, *Muhtâru's-Sihâh*, Dâru'n-Neşr, Beyrut, 1415/1995.
- Sâlih, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, trc., M.Yaşar Kandemir, TDV, Ankara, 1971.
- Sem'ânî, Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr Ebû Said et-Temimî, *Âdabu'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, thk., Max Weisweiler, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1401/1981.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Câmiu's-Sağîr*, thk., İbn Zeyd el-Münâvî, Darü Tâiri'l-İlm, Cidde, trz.
- , *et-Tatrif fi't-Tashîf*, thk., Ali Huseyin el-Bevvâb, Dâru'l-Fâiz, Amman, 1409, I. Baskı.
- , *Tabakâtül-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403.
- , *Tedribu'r-Râvi fi Şerhi Takribi'n-Nebevî*, thk., Abdülvehhab Abdüllatif, Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadis, Riyâd, trz., (I-II).
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, thk., Ahmet Muhammed Şâkir, Kâhire, 1358-1939.
- Tahhân, Mahmut, *Teyşiru Mustalihu'l-Hadis*, Dersaadet, İstanbul, 1405/1985.
- Tekineş, Ayhan, *Hadisleri Anlama Problemi*, Işık Yayınları, İstanbul, 2002.
- Tirmîzî, Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trz.
- Uğur, Müctebâ, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yay., Ankara, 1992.

- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ömer b. Mûsâ, *Duafâu'l-Ukaylî*, Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut, 1404/1984.
- Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Etüt Yayınları, Samsun, 2001.
- , *Hadisleri Tespitte Yöntem Sorunu*, Etüt Yayınları, Samsun, 1999.
- Yücel, Ahmet, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, M.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul, 1996.
- , *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İFAV, İstanbul, 1998.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânu'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk., Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdulmevcud, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- , *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Muhammed Nuaym el-Arkasus, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1413.